

‘જગતના ચોકમાં ગાંધી’

• વિપુલ કલ્યાણી

મહાત્મા ગાંધીએ, સન 1948માં, કરેલી કદાચ છેલ્લી નોંધમાંની એકનો ઉલ્લેખ, 1958માં પ્રકાશિત, પ્યારેલાલકૃત ‘લાસ્ટ ફેઇઝ’ના બીજા ગ્રંથમાંના 56મા પાન પર થયો છે. ‘ગાંધીજીનું તાવીજ’ તરીકે તે જાણીતો બન્યો છે. ગાંધીજીની આ નોંધ આમ છે :

"હું તમને એક તાવીજ આપું છું. ક્યારેય તમને શંકા થાય કે અહમ્ તમને પીડવા માંડે ત્યારે આ ઉપાય અજમાવવો.

"તમે જે ગરીબમાં ગરીબ અને લાચારમાં લાચાર મનુષ્ય જોયો હોય તેનો ચહેરો યાદ કરીને તમારી જાતને પૂછો કે તમે જે પગલું ભરવાનું વિચારો છો તે આ મનુષ્ય માટે કોઈ કામનું છે ? આનાથી એને કોઈ લાભ થશે ? આનાથી એ પોતાના જીવન અને ભાગ્ય પર કાબૂ મેળવી શકશે ? આનાથી આપણા દેશના કરોડો ભૂખ્યા પેટ અને ક્ષુબ્ધ આત્માવાળા લોકોને સ્વરાજ્ય મળશે ?

"ત્યારે તમે જોશો કે તમારી શંકાઓ અને અહમ્ ગાયબ થઈ રહ્યાં હશે."

આ છેવાડાની વાત સમજવા સારુ, જોન રસ્કિનકૃત ‘અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ’ વાટે, બાઈબલનો સંદર્ભ પણ સમજવો જોઈશે. ઈસુ શિષ્યોને કહે છે કે ઈશ્વરનું રાજ્ય દ્રાક્ષની વાડીની વાર્તા માંહેના એક દ્રષ્ટાન્ત જેવું છે. અને આ ગ્રંથને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર ચિતરંજન વોરા લખે છે, તેમ આ રસ્કિનકૃત ચોપડીના મથાળાનો ગુજરાતીમાં અર્થ પૂરેપૂરો રજૂ કરવો હોય તો લખવું જોઈએ કે ‘વેતનમાં ન્યાય પામવાનો હક્ક જેટલો પહેલાનો છે, તેટલો જ છેલ્લાનો પણ છે.’

‘હિંદ સ્વરાજ’ને ગાંધીનો મેનિફેસ્ટો ગણાવતા જાણીતા વિચારક-લેખક-સંપાદક તેમ જ કર્મકર્મી કાર્મશીલ કાન્તિભાઈ

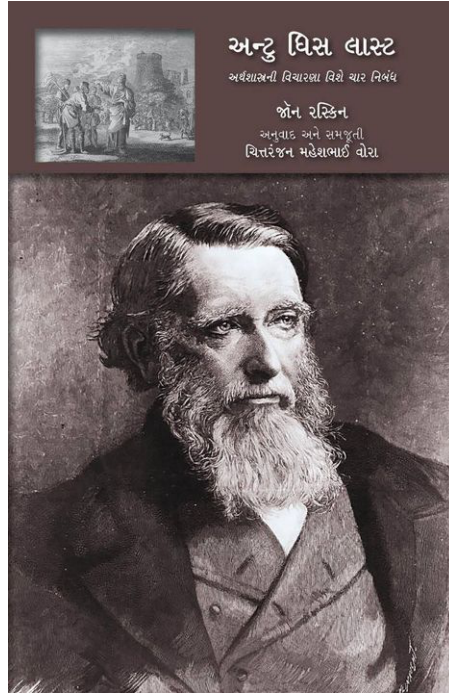
શાહે ‘હિંદ સ્વરાજ’ : એક અધ્યયન પુસ્તકમાં લખ્યું છે તે ધ્યાનાર્હ છે :

‘તેવામાં 1904માં એક મોટા સીમાચિહ્ન ૩૫ ઘટના બની, જેણે ગાંધીના જીવનમાં ઘરમૂળથી પલટો આણી દીધો. ગાંધીની વય ત્યારે ૩૫ વરસની. એકાદ વરસથી એમણે ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કરેલું. તે

ડરબનથી નીકળતું. આ છાપાના કામ માટે ગાંધીને એક વાર જોહાનિસબર્ગથી ડરબન જવાનું થયું. ચોવીસ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી હતી. એમના પરમ અંગ્રેજ મિત્ર મિ. પોલાક સ્ટેશને મૂકવા આવેલા. “આ પુસ્તક રસ્તામાં વાંચી શકાય એવું છે. તે વાંચી જજો. તમને ગમશે.” – એમ કહી એક પુસ્તક એમણે ગાંધીના હાથમાં મૂક્યું. ‘ટ્રેન ચાલી. ગાંધીએ પુસ્તક હાથમાં લીધું. એમના જ શબ્દોમાં : “આ પુસ્તકને લીધા પછી હું છોડી જ ન શક્યો. તેણે મને પકડી લીધો. ટ્રેન સાંજે ડરબન પહોંચતી હતી. પહોંચ્યા પછી આખી રાત ઊંઘ ન આવી. મેં પુસ્તકમાં સૂચવેલા વિચારો મૂકવાનો ઇરાદો કર્યો.”

‘આત્મકથા’માં ગાંધીજીએ ‘રાયચંદલાઈ’ પ્રકરણના અંતે લખ્યું જ છે : ‘... મારા જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે : રાયચંદલાઈએ તેમના જીવનસંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેમના ‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે’ નામના પુસ્તકથી, ને રસ્કિને ‘અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ’ - સર્વોદય નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો.’

આચાર્ય વિનોબાને નામ એક અવતરણ છે, ‘ગાંધીજી એક વિરલ મહાપુરુષ હતા. પુરાતન પરંપરાનું ફળ અને નૂતન પરંપરાનું બીજ આપણને એમનામાં મળ્યું. પાછલા પ્રયત્નોનું ફળ મળ્યું અને આગલી આશાઓનું બીજ મળ્યું. ગાંધીજીના જીવનમાં ભૂત અને ભવિષ્યની સાંઘ મળી. ગાંધીજી આવા એક યુગપુરુષ હતા.’

આ અવતરણને મજબૂત ઓજાર રૂપે ટાંકતાં કાન્તિ શાહ લખે છે, ‘... ‘હિંદ સ્વરાજ’નું દર્શન પ્રિ-મોડર્ન (આધુનિકતા કરતાં જુનવાણી) કે એન્ટી-મોડર્ન (આધુનિકતાનું વિરોધી) હરગિજ નથી; બલકે, તે પોસ્ટ-મોડર્ન (અનુ-આધુનિક, આધુનિકતાને અતિક્રમીને વિશેષ આધુનિક) છે. ‘હિંદ સ્વરાજ’ અને ‘સર્વોદય’ની વિચારધારામાં રહેલાં આવાં કેટલાંક અનુ-આધુનિક ને નવયુગ-પ્રવર્તક તત્વો ને લક્ષણો એકવીસમી સદીમાં વિશેષ પ્રસ્તુત ને ઉપયોગી થઈ રહેવાનાં છે.’

કાન્તિભાઈ કહે છે તેમ, ‘વીસમી સદી ઘણી ઊંચલપાથલની, ઘણા ચઢાવ-ઉતારની, માણસની જ્વલંત સિદ્ધિઓની અને સાથોસાથ માણસનાં નપાવટ કુકર્મીની સદી રહી. આ સદીમાં માણસને આપણે એવરેસ્ટ-ઊંચી છલાંગ મારતોયે જોયો અને અતલ ઊંડી ગર્તામાં ગબડી પડતોયે જોયો.

સૃષ્ટિનાં અવનવાં રહસ્યો છતાં કરતી, માણસને માટે અનેકાનેક શક્તિઓ ને કુશળતાઓ હાથવગી કરતી અને આ પછી પૃથ્વીની જ નહીં, આકાશગંગાનીયે પેલે પારનાં વિશ્વોમાં ડોકિયું કરાવતી વિજ્ઞાનની અભૂતપૂર્વ શોધો આ સદીમાં થઈ, તો તેની સાથોસાથ બબ્બે મોટાં યુદ્ધો તેમ જ બીજાં તો અનેકાનેક યુદ્ધો આજ સુધી લડાતાં રહ્યાં છે અને માણસની બર્બરતાની અને અક્કલહીનતાની યાડી ખાતાં રહ્યાં છે. અગાઉ ક્યારેય કલ્પનાયે ન કરી હોય એટલી સાધન સમૃદ્ધિ અને વૈભવ માણસને આ સદીમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે, અને છતાં લાખો માણસો માનવસર્જિત દુકાળમાં ભૂખમરાથી આ સદીમાં મર્યા છે. ...’

ગાંધીવિચાર અને ગાંધી કર્મ વીસમી સદીમાં થયાં હતાં. એમની વિદાયને હવે છ દાયકા થઈ ગયા છે. આ સમય દરમિયાન વિશ્વમાં પણ અનેક પરિવર્તનો આવી ગયાં છે. એટલે આજે ગાંધીજીનું મૂલ્યાંકન કરતી વેળા આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે. ગાંધીજીના વિચારોને વર્તમાન રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં જોવાના છે. આજની વૈશ્વિક સમસ્યાઓને ગાંધીવિચાર ઉકેલી શકે તેમ છે ? આજના પડકારોને તે ઝીલી શકે તેમ છે ? આજની નવી પેઢીને તેમના વિચારો ગળે ઉતારી શકાય તેમ છે ?

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાએ ‘ગાંધી-વિચાર-દોહન’ પુસ્તકની પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં કહેલું, ‘... કોઈ સત્યરૂપના

વિચારોને માત્ર એમના પુસ્તકોના અભ્યાસથી પૂરેપૂરા નથી જાણી શકાતા : એમનો સહવાસ જોઈએ. પણ સહવાસ ઉપરાંત પણ એમનું હૃદય સમજવાનો અને એમની સમગ્ર વિચારસરણીના મૂળ પાયા પકડવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. એ પાયા જો હાથ લાગે, તો એમની આખી વિચારસૃષ્ટિ, જેમ ભૂમિતિમાં એક સિદ્ધાંતમાંથી બીજા સિદ્ધાંતો નીકળે છે તેમ, દેખાતી આવે. ...’

આ સહવાસ એટલે શું ? સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ અનુસાર, સાથે વસવું તે; સોબત; સંબંધ; અભ્યાસ; મહાવરો સરીખા અર્થ પામીએ. અને તેમાંથી અભ્યાસ; મહાવરો વિશેષપણે આ તબક્કે અહીં કામ આવે તેમ છે.

ગાંધીવિચારનો અભ્યાસ મહાવરો સતત રહે તો તેને ય સહવાસ જાણવો. અને તેને આધારે ગાંધીની, ગાંધીવિચારની

પ્રસ્તુતતા તપાસવી રહી. ‘નવજીવનનો અક્ષરદેહ’ સામયિકનામાંના પોતાના એક લેખમાં ચંદુ મહેરિયા કહે છે તેમ, ‘એકવીસમી સદીના બીજા દાયકે ગાંધી દોહસોના દિવસોમાં ઊભા રહી, જ્યારે ગાંધીવિચારની પ્રસ્તુતતા વિશે વિચારીએ છીએ ત્યારે તે પ્રસ્તુત જ નહીં, ગતિશીલ પણ લાગે છે. ‘હું સૌથી મોટો સામ્યવાદી છું’ એમ કહેનાર ગાંધીજીએ માર્ક્સ કરતાં એ રીતે આગળનું વિચાર્યું હતું કે ગાંધીજી અને માર્ક્સ બંને સંપત્તિની સમાન વહેંચણી, સંસાધનોની સમાન વહેંચણીમાં તો માનતા જ હતા, પણ માર્ક્સ રાજ્યને

સર્વોચ્ચ અને નિરંકુશ માનતા હતા, જ્યારે ગાંધીજી સઘળી સત્તા રાજ્યના હાથમાં રહે તેમ ઇચ્છતા નહોતા. એ રીતે તેઓ શ્રમિકોના નિરંકુશ રાજ્ય શાસનના માર્ક્સના વિચારથી જુદા પડતા હતા. આજે જે રીતે ‘રાજ્ય’ નામનું તત્વ હાવી થઈ રહ્યું છે અને તેની નિરંકુશતા જણાઈ આવે છે તે જોતાં ગાંધીજી રાજ્યને કઈ રીતે અંકુશમાં રાખવા માગતા હતા તે દેખાય છે.’

આ જગત મૂડીવાદી શાસન, સામ્યવાદી શાસન, સરમુખત્યારશાહી શાસન, એકહથ્થુ નિરંકુશ શાસન તેમ જ મૂડીવાદી લોકશાહી શાસનમાંથી પસાર થયું છે અને તે દરેકમાં છેવાડાના માણસની ચિંતા થઈ હોય તેમ દેખાયું જ નથી. હવે તો નિગમિત સામૂહિક સંસ્થાઓની (corporate sector) બોલબાલા સર્વત્ર વર્તાય છે ત્યારે આમ લોક, લલા, ક્યાં જડે ? અસસ્ત્રશસ્ત્રો બનાવતાં નિગમો, દવાદારુ બનાવતી નિગમિત પેઢીઓનો અંકુશ શાસનને અને આમ જનતાને ભીડી રહ્યો છે.

કાંતિલાઈ શાહ નોંધે છે તેમ, 1955માં એરિક ફ્રોમે આધુનિક સભ્યતાની વિશદ છણાવટ કરતું પુસ્તક 'શાણો સમાજ' (The Sane Society) આપ્યું. લેખકે વર્તમાન વ્યવસ્થાનાં અનેક રોગિષ્ઠ ને વિચારહીન વલણોની તળિયાઝાટક સમીક્ષા આ ચોપડીમાં રજૂ કરેલી. વળી 1982માં ફ્રિટ્જોફ કાપ્રાએ 'The Turning Point' (વળાંક-બિંદુ) પુસ્તક આપ્યું છે. લેખક આપણને ચેતવણી આપતાં આપતાં કહે છે, ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણીએ ! કાન્તિલાઈ શાહ તેથીસ્તો નોંધે છે, '... અંધાધૂંધ ઉઘોગીકરણ તેમ જ અતિ શહેરીકરણનાં વિપરીત પરિણામો, ભયાનક પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ, પરમાણુ વિલીષિકા, માણસનું થઈ રહેલું ડી-હ્યુમનાઈઝેશન (અમાનવીકરણ) - આવાં બધાં ભયાનક દુષ્પરિણામોને કારણે ઘરમૂળના પરિવર્તન માટે એક માનસિકતા ઊભી થયેલી, પરંતુ આજે હવે પરિવર્તન માટેની એ માનસિકતાને હાંકી કઢાઈ છે એટલું જ નહીં, તેને દક્ષિયાનુસી, પ્રગતિ-વિરોધી અને વિજ્ઞાનદ્રોહી ઠેરવી દેવાઈ છે. સામ્યવાદના પતનને મૂડીવાદ પોતાનો ભવ્ય વિજય માની તેમ જ મનાવી રહ્યો છે.'

અને આનો ઉકેલ 'હિંદ સ્વરાજ' તેમ જ 'સર્વોદય'માં પડેલો છે. ગાંધીએ આપણને 1909માં ચેતવેલા. જ્યારે ગાંધી પહેલાં, ટૉલ્સ્ટોય અને રસ્કિને આપણને વારવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરેલો. 'અનુદુ ઘિસ લાસ્ટ'ના ગુજરાતી અનુવાદને આવકારતાં મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' લખે જ છે ને, 'પુસ્તકો લખ્યે કે વાંચ્યે શું વળે ? દ્વિનયા તો કાં બળથી ચાલે, કાં છળથી ચાલે અને કાં ધનથી. ચોપડીથી ? જવા દો એ વાત !' એમ કહેનારા હતા અને છે. પણ ચોપડીએ ચોપડીએ ફેર છે, એક લાખ દેતાં ચે ન મળે ને બીજી ત્રાંબીઆના તેર લેખે મળે. જે લાખ દેતાં ન મળે તેવાં પુસ્તકોમાં 'અનુદુ ઘિસ લાસ્ટ' અક્ષયપાત્ર છે.'

જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર એમ.એલ. દાંતવાલા લખે છે તેમ, 'રસ્કિનગાંધી વિચારધારામાં છેલ્લામાં છેલ્લા ને તરછોડાયેલા વર્ગ દરિદ્રનારાયણ તરફ કર્તવ્યની સભાનતા છે. એ જ તેને વિશ્વભરની પ્રજાઓનાં કલ્યાણ અને સંસ્કૃત માટે શાશ્વત પ્રસ્તુત બનાવે છે.' આની જોડે અહિંસાના ગાંધી પ્રણીત ખ્યાલને જોડી દેવાનો અનુરોધ કરતા દાંતવાલા સાહેબ કહે છે, 'અહિંસા, ઉપભોગ-જરૂરિયાત પર મર્યાદા અને વિકાસથી થતા લાભમાં સામાજિક સહભાગિતા જેવાં મૂલ્ય એ 'અનુદુ ઘિસ લાસ્ટ'ની વિચારધારાનો પાયો છે. આ વિચારધારા વડે વહેલાં કે મોડાં, કદાચ મોડાં મોડાં પણ માનવજાતિ અવશ્ય સમજશે કે

ટેકનોલોજીમાં ગમે તેટલી પ્રગતિ થાય, તેમ છતાં 'અનુદુ ઘિસ લાસ્ટ'નો કોઈ વિકલ્પ નથી.'

તો બીજી પાસ, કાન્તિલાઈ શાહ ટકોરાબંધ મજબૂતાઈએ કહે છે, 'ગાંધીની વાતો હંમેશાં સાદી, સીધી ને સરલ હોય છે. એ શાસ્ત્રીય માણસ નહોતા, તેથી તેમણે જે કેટલીક વાતો કરી છે, તે અત્યંત સરળ છે. ખરું જોતાં, સત્ય અતિ સરલ જ છે, આપણે લોકો નાહક તર્કથી ને બુદ્ધિથી તેને ગૂંચવી નાંખીએ છીએ. 'હિંદ સ્વરાજ'માં વિશુદ્ધ હૃદયથી બતાવાયેલાં તથ્ય આવાં જ સરલ છે. વિશુદ્ધ હૃદયથી ગ્રહણ કરવાની અને સમજવાની કોશિશ કરીશું, તો તે તુરત આત્મસાત્ થઈ જશે. ...'

દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા તેમ જ એશિયાના કેટકેટલા ય દેશોમાં ધનવાનો અને નિર્ધનો વચ્ચેની ખાઈ વધતી ચાલી છે. વળી, ક્યાંક ક્યાંક આંતરવિગ્રહો, લડાઈ, કે પછી યુદ્ધને કારણે પરિસ્થિતિ વકરતી રહી છે. તેને પરિણામે માનવસમૂહોનું સ્થળાંતર વધ્યું છે અને ઠેકઠેકાણે વરવું સ્વરૂપ પણ જોવાં પામીએ છીએ. આટલું ઓછું હોય તેમ, આવા મુલકોમાં વેપાર અર્થે નિગમિત સામૂહિક સંસ્થાઓનું [corporate sector] ફલક પણ વિસ્તરતું રહ્યું છે. કેટલા ય દેશોના શાસકો પણ તેમની પકડમાં આવી ગયા હોઈ, આમ પ્રજાને વેઠવા સિવાયનો ચારો રહ્યો જ નથી. ઉત્તર આફ્રિકાના દેશોમાંથી સૂપડા મોઢે લોકો દાણચોરોને હવાલે જઈને પણ પેટિયું રળવા યુરોપની વાટ પકડે છે અને પરિણામે આ હિજરતથી ચોમેર પરેશાની વધતી રહી છે. આપું દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોમાંથી આરંભાયેલી વણઝારમાં જોવા મળે. અફઘાનિસ્તાન, સિરિયા, લિબિયા માંહેના પશ્ચિમી હુંકારક આક્રમક ચડાઈને કારણે વળી પરિસ્થિતિ વિશેષ બગડી છે. અસંખ્ય લોકોએ યુરોપના દેશ લાણી વણઝાર કરી. દોજખમાં પક્યાનું વાતાવરણ પશ્ચિમમાં ખડું થયું છે. ઉદારમત તેમ જ લોકશાહી સમાજવાદને વરેલા યુરોપીય દેશોમાં એકાન્તિક જહાલ વલણ તેમ જ રંગભેદ વકરી રહ્યા છે. તેની અસર શાસકો પર, સમાજ પર પડતી રહી છે.

મધ્યપૂર્વના દેશોમાં, આફ્રિકાના મુલકોમાં, દક્ષિણ અમેરિકાના રાજ્યોમાં ઘરઆંગણે વિકાસવૃદ્ધિ કરાય તો આ પરિસ્થિતિને ખાળી શકાય. અને તેને માટે સમૃદ્ધ દેશોએ પહેલ કરવી રહી. સમૃદ્ધ દેશોના આગેવાનો અને શાસકો આ વિસ્તારની મુલાકાતે જાય છે પણ તે વેપારવાણિજ્યની શોધમાં. પરંતુ આ અણવિકસિત વિસ્તારોના વિકાસને સારુ નક્કર પગલાં ભરાતાં હોય તેમ ઝાઝું બનતું નથી. રસ્કિનગાંધી વિચાર અહીં સો ટકા કામે આવી શકે.

મુરિયલ લેસ્ટરનાં સંસ્મરણોને આલેખતું પુસ્તક છે : Ambassador of Reconciliation. તેમાં With Gandhi in India and at Kingsley Hall નામક રોચક પ્રકરણ છે. વિલાયતના લેન્કેશર પરગણામાં વિદેશી માલના બહિષ્કારને કારણે ઊભી થયેલી હાલાકીથી બેકારોની સંખ્યા વધી હતી. કલકારખાનાં ઠપ્પ થઈ ગયેલાં. આ વિસ્તારના આવા એક બેકાર પરંતુ સમજુ આદમીએ ઊભી થયેલી હાલાકી જોઈ જવા ગાંધીને આમંત્ર્યા. ગાંધીને જોઈતું હતું તે મળ્યું. હિંદની પરિસ્થિતિનો ચીતાર એમણે લેન્કેશરની પ્રજાને આપ્યો અને બહોળા પ્રમાણમાં તે લોકોનાં દિલ જીતીને પરત થયેલા.

આ એક દ્રષ્ટાન્તમાંથી બોધપાઠ લઈને આ હિંજરતનો, નિગમિત સામૂહિક સંસ્થાઓના ઉપાડાને ખાળવા નક્કર પગલાં લઈ શકાય તેમ છે. પહેલ, અલબત્ત, સમૃદ્ધ દેશોએ કરવાની છે.

ચંદુ મહેરિયા જણાવતા હતા તેમ, ગાંધીજીનો ‘સત્ય’ માટેનો આગ્રહ કે સત્ય માટેની શોધ એ જીવનભર એમની મથામણ રહી છે. શું ‘સત્ય’ જેવું શાશ્વત મૂલ્ય ક્યારેય અપ્રસ્તુત ગણાય ખરું? ‘હું પૂજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું’ એમ કહેનાર ગાંધીજી માટે સત્ય એ માત્ર કોઈ સ્થૂળ વાચાનું સત્ય નથી. એ જેમ વાચાનું સત્ય છે તેમ વિચારનું પણ છે જ. મૂળભૂત રીતે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક એવા ગાંધીજી માટે ‘સત્ય’ એ જ ઈશ્વર છે. એટલે જ તે ‘મરતાં પણ સત્ય ન છોડવું’ એમ કહી શકે છે. “ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ. પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો.”

ગાંધી માનતા, ‘અહિંસા એ માત્ર આચરણનો સ્થૂળ નિયમ નથી, પણ એ મનની વૃત્તિ છે. જે વૃત્તિમાં ક્યાંય પણ દ્વેષની ગંધસરખી રહે નહીં તે અહિંસા.’ આગળ જઈ એ કહે છે, ‘એવી અહિંસા સત્યના જેટલી જ વ્યાપક છે. એવી અહિંસાની સિદ્ધિ થયા વિના સત્યની સિદ્ધિ થવી અશક્ય છે. માટે સત્ય એ, બીજી રીતે જોઈએ તો, અહિંસાની પરાકાષ્ટા જ છે. પૂર્ણ સત્ય અને પૂર્ણ અહિંસામાં ભેદ નથી; છતાં, સમજવાની સગવડ માટે સત્યને સાધ્ય અને અહિંસાને સાધન ગણ્યું છે. વળી, ‘આ - સત્ય અને અહિંસા - સિક્કાની બે બાજુઓની જેમ એક જ સનાતન વસ્તુની બે બાજુઓ જેવી છે.’

ચંદુ મહેરિયાએ નોંધ્યું છે તેમ, ગાંધીજીએ અંગ્રેજોની બેરહમ હિંસા સામે ઉલ્કારો પણ કર્યાં સિવાય, કશા જ

પ્રતિકાર વિના, માત્ર ને માત્ર અહિંસા દ્વારા જ સમગ્ર આઝાદીની લડત ચલાવી. બબ્બે વિશ્વયુદ્ધો કે લાંબા ગાળાનાં ઠંડા યુદ્ધો, પરમાણુ-અણુબૉમ્બથી માંડીને અત્યાધુનિક શસ્ત્રોથી દેશ અને દુનિયા સજ્જ હોય, સર્વત્ર હિંસા અને યુદ્ધની જ બોલબાલા હોય ત્યારે ગાંધીજીના અહિંસાના પ્રયોગો દુનિયામાં આજે પણ ક્યાંક ને ક્યાંક અજમાવાય છે અને તે સફળ પણ થતા રહ્યા છે. દેશના જુદા જુદા ખૂણે મહિલાઓના દારૂબંધી આંદોલન હોય કે સુંદરલાલ બહુગુણાનું ચીપકો આંદોલન, પૂર્વીતર હોય કે પશ્ચિમના દેશો આજે પણ એવા ઘણાં જૂથો દુનિયામાં કાર્યરત છે; જે માત્ર ને માત્ર અહિંસક માર્ગે જ પોતાના કાર્યક્રમો ચોજે છે અને સફળ પણ થાય છે. માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ, નેલ્સન મંડેલા કે આંગ સાન સૂકીની લડતમાં ગાંધીજીની ‘અહિંસા’ના વિચારનો સિંહફાળો હતો, તે તો હવે દુનિયા સ્વીકારે જ છે. ગાંધીજી માટે અહિંસા એ કોઈ આંદોલન પૂરતો મુદ્દો નહોતો એટલે જ એ

કહેતા કે, “માણસ બીજાઓ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં અહિંસાનું આચરણ નહીં અને મોટી બાબતોમાં એનો પ્રયોગ કરવાની આશા રાખે તો તે ભીંત ભૂલે છે. માણસ પોતાના જ મંડળમાં અહિંસક રહે ને બહાર હિંસક રહે એ ન બની શકે. વ્યક્તિ ને અહિંસાની તાલીમ લેવાની જરૂર હોય, તો રાષ્ટ્રને તો એવી તાલીમ લેવાની જરૂર એથી પણ વધારે રહે છે.”

ગાંધીજી સતત વિચારનારા અને વિચારમાં પણ ફેરફાર આણનારા હતા. તેઓ

લોકશાહીના પ્રબળ સમર્થક હતા, પણ રાજ્યની સત્તા ઓછી કરવામાં માનતા હતા. તેઓ વિકેન્દ્રીકરણના પ્રખર હિમાયતી હતા. તેઓ ધનસત્તા અને રાજ્યસત્તા બંને કેન્દ્રીત રહે તેમ ઈચ્છતા નહોતા.

ગાંધીના મતે, ‘અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિના કેળવણી અધૂરી જ ગણાય, એ વહેમમાંથી નીકળવાની જરૂર છે.’ ‘માતૃભાષાનો અનાદાર સુપુત્રને છાજે નહિ’ તેવા મથાળા સાથે ‘શાશ્વત્ ગાંધી’ સામયિકમાં ગાંધીને નામ આ અવતરણ છે :

‘જે યુવાનો એમ કહેતા હોય કે અમારા વિચારો અમે સ્વભાષા દ્વારા બરાબર બહાર પાડી શકતા નથી તે જુવાનો માટે હું તો એટલું કહું કે તેઓ માતૃભૂમિને ભારરૂપ છે. માતૃભાષામાં અપૂર્ણતા હોય તે દૂર કરવાને બદલે તેનો અનાદર કરવો, તેનાથી મોં ફેરવી બેસવું, એ કોઈ પણ સુપુત્રને છાજતું ગણાય નહિ. હાલની પ્રજા જો પોતાની માતૃભાષા માટે બેદરકાર રહેશે તો ભાવિ પ્રજાને તેમને માટે અફસોસ કરવો પડશે. ભાવિ પ્રજાના ઠપકામાંથી તેઓ કદી બચી શકશે નહિ.

‘છોકરાનાં માતાપિતાએ પણ જમાનાના પૂરમાં તણાતાં જરા સાવધ રહેવું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષા આપણને જોઈએ છે. પણ તે આપણી સ્વભાષાનો નાશ કરવા માટે નહિ. આપણા જનસમાજની સુધારણા આપણી સ્વભાષા દ્વારા જ થશે. આપણા વ્યવહારની સરળતા અને ઉચ્ચતા એ પણ આપણી સ્વભાષા દ્વારા જ થશે. સ્વભાષાના વિશાળ જ્ઞાનની અપેક્ષા વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં માતાપિતા સર્વેએ રાખવી જોઈએ.’

‘સ્વ ભાષા પછી બીજું સ્થાન રાષ્ટ્રભાષાને હોય. રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિંદુસ્તાની.’ ‘ગાંધી-વિચાર-દોહન’માં કિશોરલાલભાઈ ગાંધીવિચાર રજૂ કરતા દર્શાવે છે : ‘આપણે સ્વભાષાને કે પડોશના પ્રાંતની ભાષાને શુદ્ધ રીતે બોલી કે લખી ન શકીએ તેથી ન શરમાઈએ, અને અંગ્રેજી ભાષામાં થતી ભૂલોથી શરમાઈએ કે તેવી ભૂલો કરનારની ઠેકડી કરીએ, એ તે ભાષાએ આપણા ઉપર કેટલો જાદુ ફેલાવ્યો છે તે બતાવે

છે. વાસ્તવિક રીતે, અંગ્રેજી એ અત્યંત વિજાતીય ભાષા હોવાથી એના ઉચ્ચારણ અને લેખનમાં આપણાથી દોષો થાય તેમાં કશું નવાઈ જેવું નથી.’ અને પછી આ દલીલ, આપણી સમક્ષ લાલબત્તી ધરતાં આગળ ધપે છે; ‘... પણ, એ જાદુને લીધે, આપણે કેળવણીના કાળનાં અર્ધાં કે વધુ વર્ષો એ ભાષા પર કાબૂ મેળવવા પાછળ ખચીએ છીએ. વિદ્યાર્થીના કેટલાયે શ્રમ અને સમયનો આમ દુર્વ્યય થાય છે.’

ગુજરાતી ઉપર આજકાલ અંગ્રેજીનો જ પ્રભાવ માત્ર વર્તાતો નથી, સંસ્કૃતપ્રચૂર હિન્દીના ઘસમસતા પૂરે પણ માઝા મેલી છે. કેળવણી અંગ્રેજોનો તેમ જ હવે હિન્દી ઝનૂનીઓનો ઉતાર બનીબેઠી છે અને આપણે જાણે કે તેને શણગાર તરીકે અપનાવી લીધી છે !

ચંદુ મહેરિયાના મત મુજબ, ‘આપણા દેશમાં જો કોઈ એક ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ બગાડ થયો હોય તો તે શિક્ષણ. આઝાદી પછી અક્ષરજ્ઞાન જરૂર વધ્યું છે, સાક્ષરતાદર પણ વધ્યો છે. પણ ગાંધીજીની પાયાની કેળવણી કે બુનિયાદી શિક્ષણનો અભાવ તીવ્રપણે વર્તાય છે. ગાંધીજી જીવનલક્ષી નઈ તાલીમને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવા માગતા હતા. ઘણા ગાંધીવાદીઓ થાણાં નાંખીને બેઠા અને તે કામ કરી દેખાડ્યું; પણ આજે ગાંધીવિચાર કેન્દ્રી નઈ તાલીમના વળતાં પાણી છે. અંગ્રેજી શિક્ષણની બોલબાલા છે અને શિક્ષણના ભાગરૂપ શરીરશ્રમ ભુલાયો છે. પુસ્તકો અને દફતરથી લદાયેલાં

ભૂલકાઓના ભાર વિનાના ભણતરની ઘણી વાતો થાય છે, પણ બાળકોનો શ્રમ સાથેનો, ભૂમિ સાથેનો નાતો સાવ જ તૂટી ગયો છે.’

કિશોરલાલભાઈએ આપેલા ‘ગાંધી-વિચાર-દોહન’ મુજબ, ‘દરેક યુગમાં અને દરેક પ્રજામાં સત્યના તીવ્ર શોધકો

અને જનકલ્યાણ માટે અત્યંત ઘગશ ધરાવનારા વિભૂતિમાન પુરુષો અને સંતો પેદા થાય છે. તે યુગના અને તે પ્રજાના બીજા માણસો કરતાં તેમણે સત્યનું કાંઈક વધારે દર્શન કરેલું હોય છે. એમનું કેટલુંક દર્શન સનાતન સિદ્ધાંતોનું હોય છે, અને કેટલુંક પોતાના જમાનાની પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવેલું હોય છે. વળી, કેટલાક સિદ્ધાંતો તેના સનાતન સ્વરૂપમાં તેમને સમજાયા હોય, છતાં તેનો વ્યાવહારિક અમલ કરવા જતાં તે યુગ અને પ્રજાની પરિસ્થિતિ બંધબેસતી આવે એની મર્યાદામાં જ તેની પદ્ધતિ તેમને સૂઝે એમ બને છે. આ

બધામાંથી જગતના જુદા જુદા ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે.’

આ વિચારદોહન આપણને આગળ લઈ જઈ કહે છે : ‘આમ વિચારનાર કોઈ ધર્મમાં સત્યનો સર્વથા અભાવ નહીં જુએ, તેમ કોઈ ધર્મને સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે નહીં સ્વીકારે. સર્વ ધર્મોમાં ફેરફારો અને વિકાસને સ્થાન છે એમ જોશે. વિવેકપૂર્વક અનુસરાય તો પ્રત્યેક ધર્મ તે પ્રજાનું કલ્યાણ સાધી શકે એમ છે, અને જેને વ્યાકુળતા હોય તેને સત્યની ઝાંખી કરાવવા તથા શાંતિ અને સમાધાન આપવા સમર્થ છે એમ જોશે.

‘એવો માણસ એવું અભિમાન નહીં રાખે કે, પોતાનો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, અને મનુષ્યમાત્રને પોતાના ઉદ્ધાર માટે તેનો જ સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે. એ તેને છોડશે પણ નહીં, તેમ તેના દોષો તરફ આંખમીચામણાંયે નહીં કરે. એ જેવો પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આદરભાવ રાખશે, તેવો જ આદરભાવ બીજા ધર્મો અને તેના અનુયાયીઓ પ્રત્યે પણ રાખશે; અને દરેક માણસ પોતપોતાના ધર્મના જ ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને બરાબર પાળે અને તે મારફત પોતાનું શ્રેય અને શાંતિ સાધે એવી જ ઈચ્છા કરશે.

‘નિંદક બુદ્ધિ પરધર્મમા છિદ્રો જ શોધશે. સત્યશોધક દરેક ધર્મમાં સત્યની જે બાજુ વિકસેલી જણાશે, તેનો તે અંશ ગ્રહણ કરી લેશે. આથી સત્યશોધક પુરુષ દરેક ધર્મના અનુયાયીને જાણે એ પોતાના જ ધર્મનો બંદો હોય એમ જણાશે. આમ સત્યશોધક પોતાના જન્મધર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના સર્વ ધર્મોના અનુયાયી જેવો લાગશે.’

હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન એટલે સર્વ ધર્મ સમભાવ. એ ગાંધીજીના વિચારનો અને તેમના રચનાત્મક કાર્ય ક્રમોનો કસોટી કરનારો મુદ્દો હતો. આજના સમયમાં ગાંધીજીનો સર્વ ધર્મ સમભાવનો વિચાર જરૂર વધુ તીવ્રપણે પ્રસ્તુત લાગે છે. જે મુદ્દે દેશના રાષ્ટ્રપિતાની હત્યા થઈ તે મુદ્દો એટલે કે સર્વ ધર્મ સમભાવ હજુ આ દેશમાં પૂર્ણપણે પ્રગટી શક્યો નથી તે આ દેશની કમનસીબી છે, તેમ ચંદુ મહેરિયા દલીલ કરે છે.

નારાયણ દેસાઈ 'જિગરના ચીરા' પુસ્તકમાં લખે છે, '... ગાંધી સપનાં જોઈને અદબ વાળીને બેસી રહે એવા નહોતા. એમણે તો પોતાનું ધ્યાન ક્યારનુંયે દેશમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા અને બની શકે તો ભારત અને પાકિસ્તાન બંને દેશો વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સંબંધ સ્થપાય તે તરફ વાળ્યું હતું. બંને દેશો પોતપોતાને ત્યાંની લઘુમતીની રક્ષા કરવાને બંધાયેલા હતા. ઝીણા સાહેબે તો પાકિસ્તાનની પૂર્વ સંઘ્યાએ આપેલા ભાષણમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે પાકિસ્તાનની સરકારને મન એના સૌ નાગરિકોનો સરખો અધિકાર છે, ભલે સૌ પોતપોતાના ધર્મ મુજબ પોતાનું વ્યક્તિગત જીવન ગોઠવે.'

'ગાંધી, મહાપદના યાત્રી' પુસ્તકના કર્તા જયન્ત મ. પંડ્યા 'પ્રેમપંથ પાવકની જવાબા' પ્રકરણમાં કહે છે, તે પ્રસંગ અહી ખૂબ પ્રસ્તુત છે :

'રમખાણોનો વાવર ઉપદ્રવી રોગની જેમ ફેલાતો જતો હતો. એમાં ક્યાંક હિંદુ હોમાતા તો બીજે ક્યાંક મુસલમાન. એવામાં પૂર્વ બંગાળના નોઆખલી જિલ્લામાં મુસલમાનોએ હિંદુઓ પર ગુજારેલા ઘોર અત્યાચારની વાતો આવવા માંડી. ગાંધીએ દિલ્હી છોડી, નોઆખલી જવાનો નિર્ણય કર્યો. જગતને વાંકદેખાઓની કદી અછત નડી નથી. કોઈકે એમને કહ્યું પણ ખરું કે હુલ્લસો તો ઘણી જગ્યાએ થાય છે એ બધાને બાજુએ મૂકી નોઆખલી કેમ જાઓ છો ? ત્યાં હિંદુ પર આફત આવી એટલે ?

એ અંગે ગાંધીજીનો જવાબ સુરુચિપૂર્ણ છે. પ્રશ્નકર્તાને એ એમ કહે છે કે - હું હિંદુ નથી, મુસલમાન પણ નથી. બલકે કોઈ ધર્મનો પ્રતિનિધિ નથી. ભલે ગુજરાતમાં જન્મ્યો હોઉં, બંગાળ પણ મારો જ મુલક છે. હું હિંદી છું અને હિંદને ચાહું છું. હું નોઆખલી જાઉં છું કારણ કે જેમનાં શિયળ ચહેરાઈ ગયાં છે એવી અનાથ નારીઓ મને પોકારે છે. નોઆખલીમાં પ્રવર્તેલા દુરિતનું પૂતળું દફનાવી ન દઉં ત્યાં સુધી ત્યાંથી હું ખસવાનો નથી.'

આજે દેશપ્રેમ વિ. દેશદ્રોહ, સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ, કટ્ટરવાદ, જાતિભેદ, નસ્સલભેદ સરીખાં વાતાવરણનાં વાદળાં

પ્રસરેલાં છે, તેવે સમયે ગાંધીવિચાર અને ગાંધીજીવનમાંથી ભારે મોટી શાતા સાંપડે છે અને જીવવા બળ મળે છે. આ મુદ્દે પણ ગાંધીની પ્રસ્તુતતા અપરંપાર છે.

આ પ્રકરણમાં એક પ્રસંગ તરફ જયન્તભાઈએ ઉચિત ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તેને સમાપનને નામ સૌજન્યભેર લઈએ :

'આ પહેલાં પણ મનુબહેન દ્વારા આવી ચૂક થઈ ગઈ હતી. ગાંધીજી સાથે વાત કરતાં એમણે કહેલું કે, સુહરાવદી જેવા હોય ત્યાં સુધી આપ આવા જુઠ્ઠાણામાં કેમ ફરી શકશો ? પ્રશ્નનો જવાબ તો બાજુએ રહ્યો પણ એક નવો પાઠ એમને શીખવા મળ્યો : તારાથી સુહરાવદી કેમ બોલાય ? સુહરાવદી સાહેબ કહેવું જોઈએ. તેઓ ગમે તેવા હોય પણ આજે એક ઊંચા દરજ્જા પર છે. વળી બીજી દૃષ્ટિએ કહું તો તારા કરતાં ઉંમરમાં મોટા છે.

'સામાન્ય રીતે ધ્યાન બહાર જાય એવા નાના મુદ્દા એટલા માટે મૂક્યા છે કે જેથી ગાંધીની ચીવટ, ગાંધીનો વિવેક જોઈ શકાય. આવા નાના નાના મુદ્દા ઉપર જ એમની મોટાઈની ઈમારત ચણાઈ છે. માંદા ઈમામની ખબર જોવા ન ગયા હોત,

ડાકરિયા નદીને પેલે પાર વસતા સામાન્ય વૃદ્ધજનને મળવા ન ગયા હોત તો એમનો કોઈ જવાબ માંગવાનું ન હતું. મનુબહેનની ડાયરીમાં નૂરન્નબી સાહેબ ન લખ્યું તેથી સાહેબ કે સુહરાવદી કોઈ કરમાઈ જવાના ન હતા. હા, સૌજન્ય કરમાયું હોત પરંતુ ગાંધી જેવા જાગ્રત પ્રહરી એવું થવા શાને દે ?

'તેથી જ નિર્મળકુમાર બોઝે વાતવાતમાં મનુબહેનને કહેલું કે, 'આ બુઢ્ઢાની એ જ ખૂબી છે કે એને મન કોઈ વાત કે વસ્તુ નકામી નથી, સંકુચિત નથી. એથી જ તેઓ એક અજોડ નેતા છે. બાકી તો ગાંધીજી જેટલું લણેલા માણસો ઘણા ય પડ્યા છે. ગાંધીજી કરતાં દેખાવમાં ય ઘણા રૂપાળા માણસો છે, પણ ગાંધીજીની વિશાળતા અજોડ છે.'

પાનબીડું :

"બર્ટ્રાન્ડ રસેલનું એક ચોટ્ડૂક કથન છે :

'આજે વિજ્ઞાન દ્વારા માણસ પંખીની માફક હવામાં ઊડી શકે છે, માછલીની જેમ જળમાં તરી શકે છે; પરંતુ માનવીની માફક પૃથ્વી ઉપર જીવતાં માણસને હજી આવડતું નથી.' 'હિન્દ સ્વરાજ'નો કોઈ સંદેશો હોય, કોઈ ઉદ્દેશ હોય, તો તે આટલો જ છે — માણસને પૃથ્વી ઉપર માણસની માફક જીવતાં આવડે."

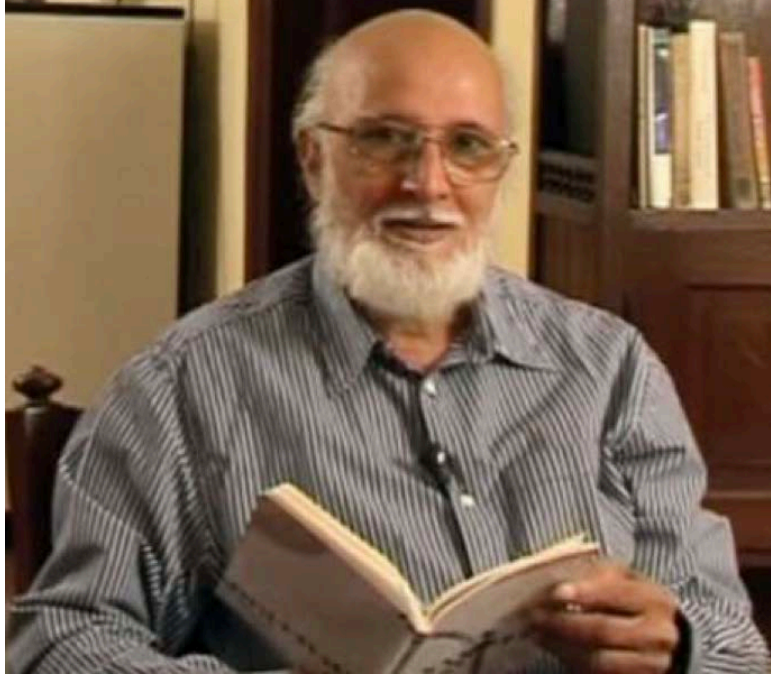
— કાન્તિ શાહ

(‘હિન્દ સ્વરાજ’ એક અધ્યયન; પૃ. 169)

(પ્રગટ : ‘સુશીલ ટ્રસ્ટ’, ભુજ સંચાલિત અતીત, સાંપ્રત અને અનાગત સંદર્ભે સર્વથા પ્રસ્તુત ગાંધીજીવન દર્શનનું માસિકપત્ર - “અકાલ પુરુષ”, સપ્ટેમ્બર 2020; પૃ. 22-28)

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, લંડન, યુ.કે.

યોજ છે

ડૉ. સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

વ્યાખ્યાન આપશે

‘નોળવેલની મહેક : પરિષદમાં તેમ જ સાહિત્યમાં’

શનિવાર, તારીખ 07 નવેમ્બર 2020

સમય : 14:00 GMT : 19.30 IST

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અગ્રગણ્ય કવિ, નાટ્યકાર, વિવેચક, સંપાદક, અધ્યાપક,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાંપ્રત પ્રમખ તેમ જ ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ સંચાલિત “ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક”ના સંપાદક.
‘પદ્મશ્રી’ સન્માનથી નવાજેશ.

કોમ્પ્યુટર કે લેપટોપથી આપેલી લિન્ક પર ક્લિક કરીને Google Meetમાં સીધો પ્રવેશ મેળવી શકાશે, પરંતુ આઈપેડ કે મોબાઈલ ફોન જેવાં નાનાં સાધનો પર અગાઉથી Google Meet એપ ઇન્સ્ટોલ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

Link: <https://meet.google.com/wge-krqt-uhp>

વાચકજૂથના સભ્યોને તેમ જ મહેમાન મિત્રોને પણ એમના કોમ્પ્યુટર કે આઈપેડ જેવાં સાધનોમાં અનુકૂળ હોય તો Google Meet ઇન્સ્ટોલ કરવાનું સૂચવીએ. અન્યથા અહીં આપેલી લિન્ક પર ક્લિક કરવાથી Google Meet તમને દાખલ પણ કરશે. આમ વગર ખાતાએ તમે આ બેઠકમાં પ્રવેશી શકશો. શુભ કામનાઓ. પધારો. સ્વાગત હો.

આ મુશ્કેલ સમયમાં

• સુમન શાહ

**== == જરા વિચારો, કોરોના મનુષ્યોને જ કેમ વળગ્યો?
ચકલી કાબર લેલાં હોલા કે કાગડાને કેમ નહીં? કબૂતર
બિલાડી કે કુકરિયાંને કેમ નહીં? કેમ કે એ સૌ પ્રાણીઓ
પ્રકૃતિને વશ થઈને જીવે છે. કેમ કે એ સૌ પ્રાણીઓ
સવારથી રાત સુધી લહેરમાં જિવાય એવી કૃતિઓ સરજે છે.
કેમ કે એમના અસ્તિત્વને તરડેમરડે એવી એમની પાસે
કશી સંસ્કૃતિ નથી == == ==**

અંગ્રેજીમાં શબ્દ છે, aftermath. કશીક હોનારત ઘટી ગઈ હોય પછી ઘણું બધું બનતું હોય છે. તે પશ્ચાદવતી સમયગાળાને આફ્ટરમાથ કહેવાય છે. જેમ કે, ઘરતીકમ્પ પછીનો સમયગાળો; જેમ કે, સુનામી પછીનો; જેમ કે, વિશ્વયુદ્ધો પછીનો ... એ જ પ્રકારે, કોરોના પછીનો સમયગાળો, આફ્ટરમાથ - કોરોના.

સુઝાજનો વિચારે છે કે કોરોના સમાપ્ત થશે પછી આ દુનિયા કેવી હશે ને તેમાં મનુષ્યજીવન કેવું હશે. દુનિયાભરના ચિન્તકો, સવિશેષે ભવિષ્યવાદી ચિન્તકો, વિચારી રહ્યા છે. રાજનીતિ અને રાજકારણમાં કેવાક બદલાવ આવ્યા હશે ... અર્થતંત્રના શા હાલ હશે ... વેપાર ને નોકરીઘંઘા કેમના ગોઠવાશે ...

જો કે કોરોના ટળે એ પહેલાં દુનિયા કેવી હશે એની કલ્પનાઓ કરવાથી શો લાભ? કસમચનું લાગે છે. કસમચનું એ કારણે કે રસી શોધાયા પછી પણ આ મહામારી પૂર્ણ રૂપેણ સમાપ્ત થશે કે કેમ તે વિશે ખાતરીથી કશું કહી શકાતું નથી.

ઘરમાં, કારમાં ને ઑફિસના એ.સી. રૂમમાં બેસીને 'આઇચેમ્બા વૉરિયર' એમ ફડાકા મારનારા, સારું છે કે હવે ટાઢા પડી ગયા છે. એમાં તે વળી, એ બધા શેના યોદ્ધા? વટ જમાવવા માટેની કૃતક બહાદુરી ! એથી કોરોના ના ડરે. સામે છેડે, મોટી સંખ્યામાં અહીંતહીં મ્હાલતા પ્રજાજનો જુદી જ જાતના વૉરિયર લાગે છે. કશી સાડીબારી વિના કોરોનાની સામે પડેલા છે - માસ્ક ને પ્હરું - સોશ્યલ ડિસ્ટન્સની અસીત્સી ! - જાતઅલગાવ શી બલા છે ! લાકડાની તલવાર લઈ મેંદાને પડેલા ગાંડિયા બેબાક સિપઇડા જ જોઈ લો ! દેખીતું છે કે આવા બધા લોકો આફ્ટરમાથમાં તો સાવ જ બેઠકી જવાના ... આફ્ટરમાથમાં ખરું યુદ્ધ તો જાત સાથે લડવું પડવાનું છે. સૌએ માસ્ક - મ્હોરો - પ્હરેવાની ટેવ પાડવી પડશે. આપણી આસપાસમાં 'મ્હોરો' પ્હરેલા એક-બે તૂંડમિજજી કે આપોપા મોટા તો હોય જ છે ! એમનાથી બચી શકાશે. બીજાની સ્વતંત્રતાને હડપી જવાને બદલે પોતાની એકલતાને ચાહવી

જોઈશે. કોઈ અળગા કરે એ પહેલાં જાતે જ થઈ જવું જોઈશે. મનુષ્યજાતિએ જીવન જીવવાની બધી જ રીતો બદલવી જોઈશે. ભૌતિક સુખાકારીને જ લક્ષ્ય કરનારી કહેવાતી પ્રગતિને સ્ટૉપ કરવી પડશે. સમજી-વિચારીને દરેક બાબતે પીછેહઠ કરવી જોઈશે. મને થયું, આ અંગે થોડુંક વિચારીએ તો સંભવ છે કે આફ્ટરમાથના દિવસોમાં નવેસરથી જીવવાની ગતાગમ પડે.

એ વિચારના પ્રારમ્ભે જ મારી સામે ત્રણ શબ્દ આવી ઊભા : સંસ્કૃતિ, કૃતિ અને પ્રકૃતિ : હું એમની વાત કરીને અટકું.

સંસ્કૃતિ પ્રજાકીય વસ્તુ છે - જેમ કે હિન્દુ પ્રજાની હિન્દુ સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિના સંવર્ધન કાજે તાજમાજ બાળકને બાળમન્દિરે મોકલીને ક્રમે ક્રમે ઘડીકૂટીને બધી જ સિસ્ટમમાં ફિટ આવે એવો ગુજરાતી હિન્દુ બનાવી મૂકીએ છીએ. સંસ્કૃતિ સિસ્ટમની સિસ્ટમ છે - સુપર સિસ્ટમ. બીજું, સંસ્કૃતિ એક મોઝોટી શેતરંજી પણ છે. પ્રજાઓ એની નીચે દમ્ભ, જૂઠાણાં ને વિવિધ પ્રકારના ગંદવાડને છુપાવી શકે છે. જુઓ ને, સત્યમ્ વદ, ધર્મમ્ ચર જેવાં સંસ્કારવર્ધક સુ-વચનોનું પાલન તો કો'ક કો'ક જ કરે છે. કેટલીયે દીવાલો પર એનાં સુશોભિત પાટિયાં લટકતાં જોઈને સમજી માણસો વ્યંગમાં મલકાતા હોય છે. એ શો-ઑફ્ફ છે. એ વચનો, ખાસ તો, બીજાઓ સામે બોલવા માટેનાં છે. બધા જ બોલતા આવ્યા છે ને તેથી એ ગ્રાન્ડ નૉરેટિવ બનીને સદીઓથી ભારતની હવામાં લહેરાયા કરે છે.

રાજ્ય પણ એવું જ નૉરેટિવ છે. એ સર્વજનહિતાય છે, સુચિન્તિત વ્યવસ્થાતંત્ર છે. તેમ છતાં, મોટા ભાગના દાખલાઓમાં આપણે જોઈએ છીએ કે હિત તો એના રખેવાળોનું ને વચેટિયાઓનું જ થાય છે. લોકશાહી અપ્રતિમ શાસનપ્રણાલિ છે, પણ પ્રજાને ખૂબ હંફાવે છે. જનસમાજે હરેક વાતે લાંબા સમય લગી તરસવું પડે છે.

માનવકલ્યાણના ધ્યેયને વરેલું ધર્મકારણ પણ એક ગ્રાન્ડ નૉરેટિવ નથી તો શું છે ! પોલાણ કેટલાયે ધર્મીની ઓળખ છે. વ્યક્તિઓ ધાર્મિક હોય છે - પણ પોતાની મરજીથી - સ્વપુરુષાર્થે કરીને ! બાકી, એક પણ ધર્મ પ્રજાસમસ્તને કદી પણ ધાર્મિક નથી બનાવી શક્યો. દરેક ધર્મમાં વિ-ધર્મીઓ હોય જ છે. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ધર્મમાત્રને પ્રચારની તેમ જ યેન કેન પ્રકારના નુસખાઓની જરૂર પડી છે. દબાણ અને વટાળ જેવાં ન-ધાર્મિક સાધનોનો આશ્રય કરવો પડ્યો છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાયે ધીમન્તો તેમ જ શ્રીમન્તો રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાની સાનુકૂળ છાયામાં લપાઈને વિધવિધનાં અસંસ્કારી કામો કરે છે. સંસ્કૃતિના વાઘા ઓઢીને આપણી સામે રોજે રોજ ઝૂમ્યા કરે છે. આપણા જીવનમાર્ગને રૂંધે છે. આફ્ટરમાથમાં સંસ્કૃતિ નામની શેતરંજીને ઓળખીને

ફગાવી દેવી પડશે અને વાઘાધારીઓથી બચવા હમેશાં સાવધાન રહેવું પડશે. પોતે પણ એવા વાઘા ચડાવ્યા હશે, તો ઉતારી નાખવા જોઈશે.

સંસ્કૃતિ પ્રજાકીય વસ્તુ છે પણ કૃતિ તો વૈયક્તિક આવિષ્કાર છે. મારે જે કરવું કે સરજવું હોય એ હું કરી શકું. એથી રચાય તે મારી સત્તા, તે મારો ધર્મ, તે મારું દત્ત અને તે મારું અર્જિત કે ઉપાર્જિત. એ માટે વ્યક્તિએ પોતાના દરેક કામને એવી તો સર્જકતાથી પાર પાડવાં જોઈશે કે પરિણામે એ એક સુન્દર સુકૃતિ ભાસે અને એથી પોતાને તેમ જ સામાને કલેશનો નહીં પણ રસાનન્દનો અનુભવાય, કિંચિત્ જીવનતોષ લાઘે.

પ્રકૃતિથી તો કેટલા વેગળા થઈ જવાયું છે ! વન, પહાડ કે નદી દૂર પડે છે, તો છોડો ! પણ આકાશ તો નજરવગું જ છે. ધ્રુવ અને સપ્તર્ષિદર્શન તેમ જ સૂર્ય-ચન્દ્રના દર્શન કાજે કશી તકલીફો નથી. લોક વરસાદ તાપ કે ટાઢની ભૂમો બહુ પાડે છે, પણ એમને છ ઋતુઓની ખબર ભાગ્યે જ હોય છે - હેમન્ત - શિશિર - વસન્ત - ગ્રીષ્મ - વર્ષા - શરદ. એમને એ ભેદની પણ જાણ નથી કે આ તાપ શરદનો છે ને ગ્રીષ્મનો નથી. વર્ષાની ટાઢ પોષના શિયાળાની નથી હોતી. અતિવૃષ્ટિ થઈ હોય ને અતિ ઠંડા પવન જોશમાં ફુંકાતા હોય ત્યારે તેવી ટાઢને ઢિંકળ કહેવાય છે. પણ એની ખબર કેટલાંને છે?

પુષ્પો સાથે કેવોક છે આપણો લગાવ? છે ખરો? ભલા'દમીઓને ફાંમ નથી કે ગુલાબ ઉપરાન્તનાં કેટલાંયે પુષ્પો છે !

પક્ષીઓ સાથેના અનુભન્ધનું શું? શહેરો છોડીને ચકલીઓ જતી રહી છે પણ ક્યાં ગઈ હશે? કાબર લેલાં હોલા હજી છે - જો એમના બોલ આ નગરસભ્યતામાં સંભળાય તો. 'કાગવાસ' બોલતાંમાં કાગડા ઊતરી આવે, પણ હવે? ફૂતરાં રાત્રે જ કેમ વધારે ભસે છે? એમને ખોરાક મળે છે? ક્યાંથી? બિલાડી અને કબૂતરો પણ સફેદ હોય છે. પણ એવું ઘાંજું ફટાક કબૂતર કે સફેદ રૂ-ની હોય એવી બિલાડી જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પાંચ-છ કુરકુરિયાંની ગમતીલી ગોટમ્ ગોટ જોવાની જે ગમ્મતો હતી તે ક્યાં ગઈ? પોપટ કોણ પાળે છે હવે? પોપટથી મૈના કઈ બાબતે જુદી હોય છે? એ કે એ રૂપાળી નમણીને કાંઠલો ન હોય. પણ તેની જાણ કેટલાંને છે?

જરા વિચારો, કોરોના મનુષ્યોને જ કેમ વળગ્યો? ચકલી કાબર લેલાં હોલા કે કાગડાને કેમ નહીં? કબૂતર બિલાડી કે કુકરિયાંને કેમ નહીં? કેમ કે એ સૌ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને વશ થઈને જીવે છે. કેમ કે એ સૌ પ્રાણીઓ સવારથી રાત સુધી લહેરમાં જિવાય એવી કૃતિઓ સરજે છે. કેમ કે એમના અસ્તિત્વને તરડેમરડે એવી એમની પાસે કશી સંસ્કૃતિ નથી ...

(September 26, 2020 : Ahmedabad)

પિતૃસત્તા સામે સ્ત્રીઓના સજ્જડ પ્રતિકારની ગુજરાતી ફિલ્મ 'હેલ્લારો'

• રૂપાલી બર્ડ

"Art is a tool of social responsibility, so the filmmaking is secondary; the content should push a viewer towards social awareness."

— P A Ranjith
(Times Life)

“કલા સામાજિક જવાબદારીનું માધ્યમ છે, માટે ફિલ્મનિર્માણ બીજા ક્રમે આવે છે; વિષયવસ્તુએ દર્શકને સામાજિક જાગૃક્તા તરફ ઘક્કો મારવો જોઈએ.”

— પી. એ. રનજીત
(ટાઇમ્સ લાઇફ)

આ લેખમાં ફિલ્મનો રિવ્યુ કરવાનો આશય નથી બલકે ફિલ્મને પાઠ કે વાચના (text) તરીકે વાંચવાનો ઉદ્દેશ છે, માટે ફિલ્મનિર્માણના પાસાઓ કરતાં ફિલ્મના વિષયવસ્તુની ચર્ચા હાથ ધરી છે. પિતૃસત્તાની અન્યાયી વ્યવસ્થામાં થતા સ્ત્રીઓના દમન-શોષણ અંગે પ્રેક્ષકને હેલ્લારો મારીને સામાજિક જાગૃતિ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ છે. એટલે જ ફિલ્મમાં કોઈ જ બાબતે અતિશયોક્તિ દર્શાવી નથી. ૧૦૦માંથી ૧૦૦ ગુણ આપવા પડે એવી ફિલ્મ છે. દિગ્દર્શન, સિનેમેટોગ્રાફી, પરિવેશ, પાત્ર પસંદગી, સ્ક્રીનપ્લે-સંવાદ, ગરબાના લિરીક્સ - સંગીત, વસ્ત્રપરિધાન, અભિનય, બધું જ પરફેક્ટ. કોઈ એક પાસું કે કલાકર નબળા નહીં. ટીમવર્કની મહેનતથી ફિલ્મ ચમકે છે. અભિષેક શાહ લિખિત-દિગ્દર્શિત 'હેલ્લારો' એમની પ્રથમ ફિલ્મ છે અને રાષ્ટ્રિય અવોર્ડ જીતી છે એ વાત એમને બેવડા અભિનંદનને પાત્ર બનાવે છે.

પ્રકાશ ગૌડાના અંગ્રેજી રિવ્યુમાં 'હેલ્લારો'નો અર્થ 'strong gust of wind' (પવનની થપાટ) તો વળી 'કર્તવ્ય સાધના'માં ફિલ્મ દિગ્દર્શક અભિષેક શાહ મુજબ 'હેલ્લારો'નો અર્થ 'rising tide or wave of water' (પાણીનું ઊછળતું મોજુ કે ભરતી) થાય છે. સાર્થ જોડણીકોશ મુજબ 'હેલારો'(શબ્દની બીજી જોડણી)નો અર્થ છે 'આંચકો, ઘક્કો, ઝપાટો, હરકત, નુકશાન, વાહનનું ઉછળવું'. ભગવદ્ગોમંડલમાં 'હેલારો'નો અર્થ આ મુજબ છે : 'ઘક્કો, ઠેલો, હડસેલો, મોજું, લહેર'.

ફિલ્મ જોનાર પ્રત્યેક કહેશે કે આવા જ વિષય પર ત્રણ દાયકા પહેલા બનેલી કેતન મહેતાની સિમાચિહ્ન ફિલ્મ 'મિર્ચ મસાલા' (૧૯૮૬) પછી ગુજરાતીમાં બીજી યાદગાર ફિલ્મ બની. આવા વિષયને અડકવાનું સાહસ કાંઈ બધાંમાં થોડું હોય! આ

બન્ને ફિલ્મો ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, લિંગ અને જાતીયતા સંદર્ભે ફેલાયેલા સુવ્યવસ્થિત દમનને આચનો ધરવાનું કામ કરે છે. બન્ને ફિલ્મોમાં પુરુષપ્રધાન સમાજમાં ઘરમાં અને ઘરની બહાર પુરુષોના દમનનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે. જોગાનુજોગ ભૌગોલિક વિસ્તાર ભલે કચ્છનું રણ રહ્યું બન્ને ફિલ્મોમાં પણ માત્ર કચ્છ નહીં, ભારતનો કોઈ પણ હિસ્સો આવા દમનની હાજરી વગરનો મળે તેમ નથી.

કચ્છના એક પુરુષપ્રધાન ગામના કૂપમંડૂક જેવા પુરુષોની નાગચૂડમાંથી થોડી ક્ષણો છૂટીને ગરબા રમી સ્વતંત્રતાનો ખુલ્લો શ્વાસ માણતી ગામની સ્ત્રીઓનો ભેદ ખૂલી જાય છે ત્યારે ગામના પુરુષો જોરદાર આંચકો અનુભવે છે, સ્તબ્ધ બની જાય છે. સમાજ અને ઘરમાં સ્ત્રીઓ પર પુરુષોની નાગચૂડ એટલે પિતૃસત્તા. સદીઓ જૂની એ સડેલી માન્યતા કે પુરુષ એટલે સ્ત્રીનો માલિક, સ્ત્રી એટલે પુરુષની મિલ્કત, પુરુષની મરજી પ્રમાણે જ ચાલે બધું, સ્ત્રીની મરજી હોવી જ ના જોઈએ, પુરુષને આવક હોવી જોઈએ, સ્ત્રી માટે આવક હરામ છે, પુરુષ એ જ સાચો જે સ્ત્રીને અંકુશમાં રાખી જાણે, પત્નીત્વ ને માતૃત્વ એ જ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ, વગેરે, વગેરે.

ફિલ્મની શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓનાં રાખોડી રંગનાં વસ્ત્રો એમની નિરસ અને રંગવિહીન જિંદગીની ચાડી ખાય છે. ઘરમાં, કુટુંબના સભ્યો પાસેથી, અરે, પતિ પાસેથી પણ બે મીઠા બોલ કે સહેજ સરખો વહાલભર્યા સ્પર્શ આ સ્ત્રીઓનાં નસીબમાં નથી. પ્રથા મુજબ પુરુષો સજીવજીવને ગરબે ઘૂમે ને સ્ત્રીઓએ ઘરમાંથી સંતાઈને ગરબા જોવાના. એક ભૂંગામાં પુરુષ બહાર જવા નિકળતો હોય છે ત્યારે એની દીકરી પૂછે છે કેમ અમારાથી ગરબા ના રમાય. એની મા એને સમજાવે છે કે એવો નિયમ છે માટે. પિતા એને કહે છે સવાલ પણ ના પુછાય. ને બીજા તબક્કે એ જ છોકરીનો ભાઈ સજીવજીવને ગરબા રમવા નિકળતો હોય છે ત્યારે એ બોલવા જાય છે એ પહેલા એની બહેન કહે છે ખબર છે મારાથી ના રમાય. પણ આ વખતે ફરક એટલો છે કે જ્યારથી સ્ત્રીઓ તળાવે ગરબા રમતી થઈ આ નાની દીકરીને પણ એની મા ગરબાની મોજ માણવા સાથે લઈ જતી હતી. દીકરી મનમાં કહેતી હશે કે તમે પુરુષો કરો ગામમાં ગરબા, અમે તો તળાવે ઘૂમીએ છીએ.

સ્ત્રીઓને નાનપણથી મગજમાં એવું જડબેસલાક ઠાંસી દીધું હોય છે કે પિતા, ભાઈ, પતિ, સસરા, વગેરે વગેરે જે

લક્ષ્મણરેખા દોરી આપે એ ઓળંગવાની નહીં. સમાજના શોષિત સમૂહો, સ્ત્રીઓ હોય કે દલિતો, એમના પર જે પાબંદીઓ ફટકારવામાં આવે છે એ ડરની મારી સ્ત્રીઓમાં એટલી ઘર કરી જાય છે (internalise) કે એ પણ એ જ ભાષા બોલતાં થઈ જાય છે અને એ જ પ્રમાણે જિંદગી જીવવાં લાગે છે. જ્યારે એક સગર્ભા સ્ત્રીને મૃત બાળકી જન્મે છે, એકબેને બાદ કરતાં બાકીની સ્ત્રીઓ ક્ષણવારમાં માતાજીના કોપના કારણે આમ થયાની વાત કરે છે ને નવી વહુ પર દોષનો ટોપલો નાખે છે. પણ બાળક ખોયેલી સ્ત્રી કહે છે મારી દીકરી પણ માતાજીનું જ સ્વરૂપ હતી ને. માતાજી સ્ત્રી થઈને આપણને સજા થોડી કરે. સારુ થયું, મારી દીકરી આવા નર્કમાં જન્મતા અટકી ગઈ. યે જીના ભી કોઈ જીના હે, એવો સૂર વારંવાર પ્રગટે છે આ સ્ત્રીઓના મનમાં.

નિયમની એસી કી તૈસી કરીને સ્ત્રીઓ ગરબા રમી જાણે પોતાના શરીર પરની માલિકી પાછી મેળવી લીધી છે એ જાહેરાત કરે છે, કારણ કે ફિલ્મમાં દર્શાવ્યું છે તેમ સ્ત્રીઓએ પોતાનું શરીર ઘરકામ ને માતૃત્વમાં, સાસુના પગ દબાવવામાં

(આઘેડ પતિ એની પત્ની પાસે પગ દબાવે પોતાની સત્તા દર્શાવવા અને સાસુ એ જ હેતુથી પુત્રવધૂ પાસે પગ દબાવડાવે. સાચે જ જરૂર હોય તો દબાવવા જ જોઈએ પણ રોજના ધોરણે નિયમરૂપે થતી આ ક્રિયાનો સંકેત પગ દબાવનારનું દાસત્વ દર્શાવવાનો હોય છે. માલિક નોકર પાસે પગ દબાવડાવે તે રીતે), પતિની વાસના સંતોષવામાં અને પતિનો માર ખાવામાં ઘસી નાખવાનું, વગેરે સ્થળ-કાળ આધિન અનેક બાબતો સામાન્ય ત: પિતૃસત્તાના

વણલખાયેલા નિયમો હોય છે.

‘૭૦ના દાયકામાં ભારતમાં વિમેન્સ સ્ટડીઝ નામની નવી વિદ્યાશાખા ઊભી થઈ. એમાં સંશોધન કરતી મહિલાઓએ ભારતમાં સ્ત્રીઓ સાથેના દુરવ્યવહારથી (ઘરેલું હિંસા, દહેજ માટે પત્નીને બાળી નાખવી, આદિવાસી અને દલિત મહિલાઓનું ચૌન શોષણ, વગેરે) હેબતાઈને પીડિત સ્ત્રીઓને સંગઠિત કરવાના પ્રયાસો કર્યા. પુરુષપ્રધાન સમાજના અન્યાયી માળખા અને આજ્ઞાઓ સામે રૉઝિસટન્સ અને ડિફાયન્સ એટલે જ નારીવાદ. નારીવાદ એટલે પુરુષો પ્રત્યે નફરત (misandry) એ ખ્યાલ ભૂલ ભરેલો છે. જ્યાં ન્યાયી વ્યવસ્થા છે ત્યાં વિદ્રોહની જરૂર જ નથી હોતી.

ફિલ્મમાં દર્શાવેલી ગ્રામીણ સ્ત્રીઓ સૈદ્ધાંતિક 'નારીવાદ'ને જાણતી નથી. નવી વહુ સાત ચોપડી ભણેલી છે એટલે આગેવાની કરે છે એવું પણ સાવ નથી. દૈનિકોમાં આઈ.પી.એસ. મહિલા ઓફિસર પણ ઘરેલુ હિંસાનો ભોગ બન્યાના સમાચાર વાંચ્યાનું બરાબર યાદ છે. પોતાની અસ્મિતાનું, માનવ અધિકારનું ભાન હોય ત્યારે મનમાં વિદ્રોહ સહજ રીતે પેદા થાય છે. પછી તે રેઝિસ્ટન્સ (પ્રતિકાર) અને ડિફાયન્સ(ઉલ્લંઘન)ના સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. મનમાં વલોણુ થાય ને એ મુજબ પગલું લેવાની હિંમત આવવી જોઈએ. મનમાં જન્મેલા પ્રતિકારને આચરણમાં મુકવાથી જ દમન સામે લડી શકાય છે.

માનવ ઇતિહાસનાં જુદાં જુદાં સ્થળ-કાળ મુજબ પિતૃસત્તા સ્ત્રીઓ માટે 'નિષેધ' બાબતો જાહેર કરતી આવી છે — એટલે કે કોઈ સ્થળ કે સામાજિક જૂથ કે વ્યક્તિ કે સામાજિક વ્યવહાર પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. ઘરની ચાર દિવાલોમાં કેદ રાખીને કે લાજ કઢાવીને પણ પુરુષ સ્ત્રીને બહારની દુનિયાથી દૂર રાખે છે. વળી, ઘરકામમાં પુરુષોએ કોઈ જ પ્રકારની મદદ નહીં કરવાની, આ પણ 'નિષેધ'ના જ પ્રકાર છે. 'હેલ્લારો'માં સ્ત્રીઓ માટે ભરતકામ કરવું, ગરબા ગાવા, વિધવા સાથે વાતચીત કરવી નિષેધ છે. ઘરમાં પુરાઈ રહેવું પણ એમની નિયતિ છે.

ફિલ્મમાં ભૂતકાળમાં એક સ્ત્રીનાં ભરતકામ કરેલાં કાપડ ગામમાં આવતો વેપારી ખાનગી રીતે શહેરમાં વેચીને એ સ્ત્રીને એના પૈસા આપતો હતો. વાત જાહેર થઈ જતાં મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવે એ પહેલા એ સ્ત્રી વેપારી જોડે નાસી છૂટે છે. બસ ત્યારથી ગામના પુરુષો સ્ત્રીઓને ભરતકામ કરવાની મનાઈ ફરમાવે છે. ખાપ પંચાયત માત્ર હરિયાણામાં થોડી છે! નગરથી નવી આવેલી દીકરાની વહુને ભરતકામ કરતા જોઈ એની સાસુ આ પાબંદી અંગે સાવચેત કરે છે. તો વળી પરણીને ઓરડામાં પગ મુકતાની સાથે એનો ફોજી પતિ એને પૂછે છે કે ભણેલી છે? જ્યારે પત્ની હા પાડે છે તો પૂછે છે કેટલું ભણેલી છે? સાત ચોપડી, પત્ની જવાબ આપે છે. પોતાનું ઘર છોડીને =આવેલી પત્નીને વહાલ દર્શાવવાને બદલે ઘૂરક્યા કરી પતિ ચેતવણી ઉચ્ચારે છે કે ભણેલી છે એટલે પાંખ કે શિંગડા ઊગે, તે જાતે જ કાપી નાખજે નહીં તો હું કાપીશ તો બહુ દુખાશે. બીજે જ દિવસે નવી વહુના માથેથી સાસુ લગ્નની ઓઢણી કાઢી લઈને સાદી ઓઢણી ને પાણીના બેડા પકડાવી દે છે. એમને ક્યાં ખબર હતી કે આ ભણેલી વહુ મુસીબતને તકમાં ફેરવી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તળાવે સાથે આવેલી સ્ત્રીઓ એને અજાણ્યા પુરુષને પાણી આપવાની મનાઈ ફરમાવે છે. પણ નવી

વહુ તો બેભાન ઢોલીને પાણી પીવડાવે છે. બીજી સ્ત્રીઓ હેબતાઈ જાય છે. ગામમાં ગરબા માતાજીના હોય પણ સ્ત્રીઓને ગાવાની મનાઈ. એટલે નવી વહુ ઢોલીના તાલે ગરબા કરવાનું સૂચવે છે અને ગરબો કરવા લાગે છે ત્યારે પણ બીજી સ્ત્રીઓ એવી જ પ્રતિક્રિયા આપે છે. જુવાન વિધવા સાથે વાત કરવાની શરૂઆત વખતે પણ એ જ બાબતનું પુનરાવર્તન.

ફિલ્મનું અર્પણ વાક્ય છે:

This film is dedicated to the struggles of countless women who thrive in the face of patriarchal mandate.

પિતૃસત્તાના ફરમાન સામે અવાજ ઉઠાવતી અસંખ્ય સ્ત્રીઓના સંઘર્ષને આ ફિલ્મ અર્પણ કરીએ છીએ.

વી. ગીતા પ્રમાણે પિતૃસત્તા એટલે 'પુરુષો દ્વારા દમન', 'સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પુરુષોનો પૂર્વગ્રહ' અથવા સાવ સાદા શબ્દોમાં 'પુરુષ સત્તા'. એટલું જ નહીં ગરીબ, નીચલી જ્ઞાતિના પુરુષો પણ પિતૃસત્તાનો ભોગ બનતા હોય છે. (V. Geetha, *Patriarchy*. Calcutta: Stree, 2007) આ બન્ને બાબતો 'હેલ્લારો' ફિલ્મમાં ગામની સ્ત્રીઓ અને ઢોલી સાથેનો ગામના પુરુષોના દુર્વ્યવહાર દ્વારા ખૂબ અસરકારકતાથી દર્શાવેલી છે. ઢોલી એની નાની દીકરીને ખુશ કરવા હોળી આગળ ગરબા કરવા દે છે એટલે હોળી અભડાવવાના ગુના માટે એના ગામના ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષો એના ભૂંગાને આગ લગાડી દે છે જેમાં એની પત્ની અને દીકરી ભુંજાઈ મરે છે.

ફિલ્મનો સમય વલગ્ન રાખેલો છે. કારણ? આજના સમયમાં વાસ્તવથી બહુ દૂર લાગે એટલે. જાગરૂક વાચક કહેશે આ ખોટી વાત છે. પિતૃસત્તાની પકડ હજુ એવી જ છે. શું શહેર ને શું ગામ? આજની કોઈ પણ સ્ત્રીને પૂછો — એ કહેશે કે ઘરમાં, નહીં તે સમાજમાં, નોકરીના સ્થળે, જે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં એ સંકળાયેલી હોય એને પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થામાં ઓછા વધતા ધોરણે દાઝવાનું આવવું જ હોય છે. અરે, હાલના જ લૉકડાઉન દરમિયાન ઘરેલું હિંસાના બનાવો કૂદકે ને ભૂસકે વધ્યાં છે એ આપણે સૌ જાણીએ જ છે. દમનકારી વર્ગ તો કહેવાનો જ કે આભડછેટ જેવું હવે કંઈ રહ્યું નથી સમાજમાં, હવે તો સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી છે. બન્ને દાવા વાસ્તવથી જોજનો દૂર છે.

સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ફિલ્મોમાં શબ્દબહુલ (verbose) હોય છે. 'હેલ્લારો'ના ટૂંકા પણ ચોટદાર (succinct) બિલકુલ નિશાન પર જઈ વાગે એવા સંવાદો છે. ફિલ્મનું વિષયવસ્તુ જ એટલું નક્કર છે અને દિગ્દર્શન, અભિનય એટલી સુક્ષ્મતાથી કરામત બતાવે છે કે એના દ્વારા જ ઘણું બધું કહેવાઈ જાય છે. આ ફિલ્મ આર્ટહાઉઝ ફિલ્મ હોઈ એમાં આમે ય અતિશયોક્તિને અવકાશ નથી.

કૂવા કે નદી-તળાવે પાણી ભરવા કે કપડાં ધોવા જવું, ખુલ્લામાં હાજતે જવું, ઢોર માટે ચારો લેવા જવો, બળતણ વીણવા જવું ગ્રામીણ સ્ત્રીઓને ઘરના ગૂંગળાવતા વાતાવરણમાંથી છુટવા માટે, ઘરકામના થાકમાંથી શ્વાસ લેવા માટે ખૂબ અનુકૂળ આવે છે. આ જગ્યાઓએ સ્ત્રીઓ સમૂહમાં જતી હોય છે. ઘર-પાડોશમાં મુક્ત મને જે વાતોની આપ-લે ના કરી શકાય તે વાતો કરવા, પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા, એકબીજાને ટેકો આપવા-લેવા માટે એમને પૂરી મોકળાશ મળી રહે છે. સામાન્ય રીતે પુરુષો માટેની જગા 'ઘરની બહાર' અને સ્ત્રીઓ માટેની જગા 'ઘરની અંદર' એવું ચુસ્તપણે ઠેરવેલું હોય છે. કૂવા કે તળાવે પાણી ભરવા જવું કે બળતણનાં લાકડાં વીણવા જવું કે ઢોર ચારવાને બહાને સ્ત્રીઓ બહાર નીકળી 'નિષેધ' બાબતો કરી એક રીતે પિતૃસત્તા સામે ડિફાયન્સ કરીને બદલો વાળે છે. (Fernando Franco et al., *The Silken Swing: The Cultural Universe of Dalit Women*. Calcutta: Stree, 2000)

તળાવને કિનારે ઢોલીના તાલે પાણી ભરવા ગયેલી સ્ત્રીઓ ગામના પુરુષોની જાણ બહાર ગરબા રમી પોતાની કામના પૂરી કરે છે. પણ જ્યારે બધાંને ખબર પડી જાય છે ત્યારે એક પછી એક સ્ત્રીઓ માથે ઓઢણી ઢાંક્યા વગર ઘરના ઉંબરા ઓળંગી ગામના વડીલો, મુખી ને પારકા પુરુષોની હાજરીમાં ગરબે ઝૂમીને ખુલ્લો પ્રતિકાર કરીને પુરુષોને જોરદાર હેલ્લારો મારે છે. જુવાન વિધવા પણ કોઈ છોછ વિના ગરબામાં જોડાય છે. તળાવ કિનારે ગરબા કરતી વખતે મન-હૃદયમાં દબાવેલી ઊંમીઓની અભિવ્યક્તિની મોકળાશ મળતા સ્ત્રીઓનાં શરીરની લવચીકતા અને હળવાશને બદલે અંતમાં ગામના ચોરામાં ગરબા રમતી વખતે દેહભાષા અકડાઈ અને લડાયકતા સૂચવે છે. ગરબો યુદ્ધમાં ફેરવાઈ જાય છે.

પકડાઈ ગયા પછી ઢોલીને થાંબલે બાંધવામાં આવે છે. એનો બલિ ચડાવવાનું નક્કી થાય છે. એકેએક ભૂંગામાં સ્ત્રીઓ સાથે મારપીટ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની ચીસોથી ગગન ભરાઈ જાય છે. ઢોલીની છેલ્લી ઈચ્છા પ્રમાણે એને ઢોલ વગાડવાની છૂટ અપાય છે. માર ખાધેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો જાન જોખમમાં મૂકી ઘરની બહાર નિકળી આવે છે. પોતાના પર લાદેલા આવા દમનને મૂંગે મોઢે સહન કરતી ને પછી નિર્ભયતાથી અન્યાયની ધૂંસરી ફગાવી દેતી સ્ત્રીઓ આ ફિલ્મની સંદેશાવાહકની ભૂમિકા ખૂબ જવાબદારીપૂર્ણ રીતે નિભાવે છે. પુરુષો પોતાની લાજ ખાતર મોતને ઘાટ (honour killing) ઊતારી દેશે એનો સ્ત્રીઓને ભય નથી. આવા નરકમાં જીવવા કરતાં તો મોત લાખ દરજ્જે સારું. છૂટીશું. હાશ. સ્ત્રીઓ

અને નીચલી વર્ણનો ઢોલી બન્ને પિતૃસત્તાક સમાજ વ્યવસ્થાના શિકાર છે અને બન્ને બંડ પોકારી પિતૃસત્તાની ધૂંસરી ફગાવી દે છે. આ અવિસ્મરણીય ફિલ્મ અચૂક જોશો.

તા. ૬.

આ લેખ પૂરો કર્યો પછી રદ સપ્ટેમ્બરની સવારે 'ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના તંત્રીલેખમાં વાંચ્યું તે અક્ષરશ: અનુવાદ કરી મુકું છું:

છૂપી કટોકટી

મહામારી દરમ્યાન ઘરેલું હિંસા વકરી છે

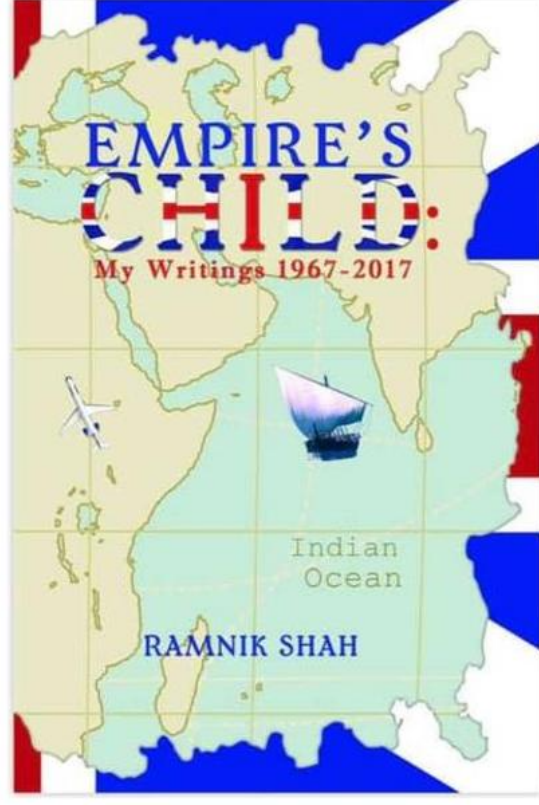
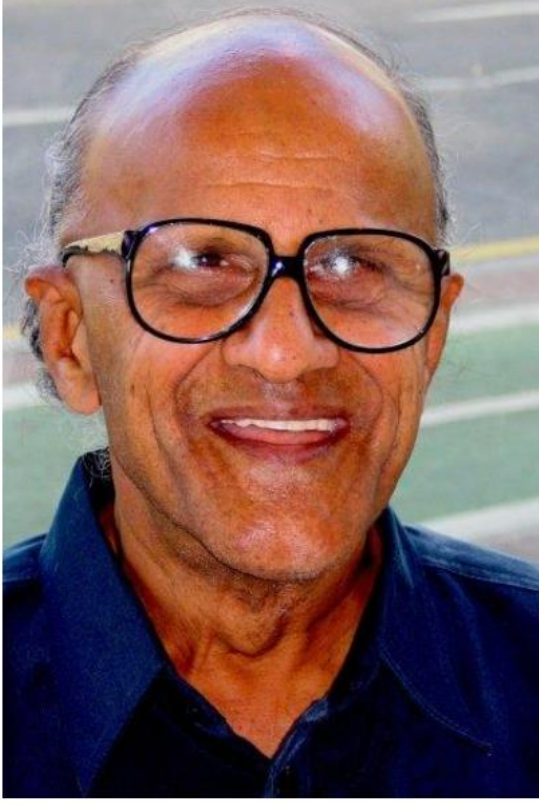
વિશ્વ આખું કોવીડ-૧૯ની મહામારીથી દેખીતી રીતે પીડિત છે. પણ બંધ બારણે બીજો કાળો ખેલ ખેલાઈ રહ્યો છે. એન્તોનિયો ગોતરેસે સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓએ પોતાના જ ઘરમાં સામનો કરવી પડતી હિંસામાં આવેલા "ભયાનક વૈશ્વિક ઉછાળા"નું નામ પાડ્યું છે. અમુક દેશોએ ઘરેલું હિંસાના કિસ્સાઓમાં ૩૦%નો વધારો ગણાવ્યો છે, સત્તામણીથી બચવા મદદ માટેના કૉલ્સ બમણા ને ત્રણ ગણા થઈ ગયા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના વડાએ તમામ સરકારોને પોતાની મહામારીની વ્યૂહરચનાના ભાગરૂપે આ કટોકટીને ધ્યાનમાં લેવા સૂચન કર્યું છે.

ઘરેલું હિંસા વ્યાપક ગુનો છે ને સ્થળ, વર્ગ, ઉંમર, ધર્મ કે વર્ણ/વંશના ભેદ ઓળખતો નથી. એને પિતૃસત્તાક આતંકવાદ તરીકે વર્ણવ્યો છે -- પીડિતા સતત ભયમાં જીવે છે કારણ કે દમનકાર એની સત્તા અને અંકુશ અમલમાં મુકવાના પ્રયત્નો કરતો રહે છે. ઘરેલું હિંસા પેઢી દર પેઢી ચાલતી રહે છે; ફફડતી અને ભયભીત બની મા જીવતી હોય એવા ઘરમાં ઉછરેલા સંતાનો એવા જ અનુભવમાંથી પસાર થાય છે. ઘર આશ્રયસ્થાન હોવું જોઈએ, એને બદલે ત્યાં એ ત્રસિત અને અસુરક્ષિત મહેસૂસ કરે છે. સ્ત્રીઓ મોટા ભાગે ખોરાક અને રહેઠાણ માટે એમના પતિ પર નિર્ભર હોય છે, એમની ગૃહસ્થી અને સંતાનોથી કપાઈ જવાનો ડર એમને સતાવે છે. વળી, એમની પાસે આજીવિકાનો સ્રોત હોતો નથી.

આ ગુનાને પહોંચી વળવા માટે નવો સંકલ્પ લેવાની જરૂર છે. ઘણા દેશોએ સ્ત્રીઓ પોતાની સત્તામણીના સંકેત આપી શકે એના માટે નવા રસ્તા શોધ્યા છે. અમુક દેશોએ ડિલીવરી બૉચ્સ અને ટપાલખાતાના કામદારોને આ અભ્યાચારોની જાણ કરવા માટે જોતર્યા છે. ઘણા દેશોએ હિંસાની પીડિતાઓને આશરો આપવા આરોગ્ય કેન્દ્રોની ક્ષમતા વિકસાવી છે. કોવીડ-૧૯ મહામારી પાછળની આ મહામારીને ભારત પણ અવગણી શકે એમ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

"ઓટલો" બેઠક

રમણીકભાઈ શાહ એમના "Empire's Child" પુસ્તક વિશે વાત કરશે.

શનિવાર, 17 ઓક્ટોબર 2020 ના રોજ 14:00 (યુ.કે.) / 18:30 (ભારત) કલાકે

ગૂગલ મીટ લિન્ક: <https://meet.google.com/goj-wsws-wjs>

Ramnik Shah is a critic and commentator and over the years has written extensively in various legal journals, national newspapers and elsewhere on, among other things, migration and diaspora-related issues. Although now long retired from professional practice as an English solicitor, he continues to pen articles, blogs, book and film reviews and other material in different forums. He is on the editorial board of Bloomsbury Professional's Journal of Immigration Asylum and Nationality Law and a regular columnist and contributor in AwaaZ, a cultural magazine published in Nairobi, Kenya.